

ЗВЕЗДЕ:

*Књижевна, језичка, уметничка и културна
асироејска*

Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

ЗВЕЗДЕ:

Књижевна, језичка, уметничка и културна асироеџика

Зборник радова

Уређивачки одбор

Др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

Др Александар Јерков, редовни професор, Филолошки факултет, Београд

Др Бојан Јовић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Сава Дамјанов, професор емеритус, JISU-Jilin University, Чангчун, Кина

Др Ала Татаренко, редовни професор, Филолошки факултет, Лавов, Украјина

Др Роберт Ходел, редовни професор, Институт за славистику Универзитета у Хамбургу, Хамбург, Немачка

Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор, Универзитет „Габријел д’Анунцио”, Пескара, Италија

Др Драган Бошковић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

Др Никола Бубања, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

Др Ђорђе Радовановић, доцент, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

Др Часлав Николић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

Уредници

Проф. др Часлав Николић

Доц. др Ђорђе Радовановић

Рецензенти

Др Милош Ковачевић, редовни професор (Крагујевац)

Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)

Др Анђелка Пејовић, редовни професор (Београд)

Др Наташа Вуловић Емонтс, научни саветник (Београд)

Др Душан Живковић, редовни професор (Крагујевац)

Др Милка Николић, редовни професор (Крагујевац)

Др Данијела Јањић, редовни професор (Крагујевац)

Др Биљана Мандић, ванредни професор (Крагујевац)

Др Ана Живковић, ванредни професор (Крагујевац)

Др Марија Лојаница, ванредни професор (Крагујевац)

Др Тамара Стојановић, ванредни професор (Крагујевац)

Др Милана Додиг Марјановић, доцент (Крагујевац)

Др Ђорђе Радовановић, доцент (Крагујевац)

Др Часлав Николић, редовни професор (Крагујевац)

ЗВЕЗДЕ:

*Књижевна, језичка, уметничка и културна
аспироешика*

Уредници

Часлав Николић

Ђорђе Радовановић

Филолошко-уметнички факултет
Крагујевац, 2024.

Hubble Observes Infant Stars in Nearby Galaxy

Credits: NASA, ESA, and the Hubble Heritage Team (STScI/AURA) – ESA/Hubble Collaboration

О ЗБОРНИКУ

Када би античко учење требало изразити укратко, како о томе Валтер Бенјамин пише у тексту „Према планетаријуму”, у својој књизи *Једносмерна улица*, онда би та реченица „морала да гласи: ’Земља ће припасти једино онима који живе од сила космоса.’”¹ Док се антички човек сав предавао космичком искуству, дотле савремени човек то искуство једва да има. Парадоксално, процват астрономије и открића која су учинили Кеплер, Коперник, Тихо де Брахе нагласили су понајвише оптичку везаност за свемир и на тај начин суспрегли древно космистичко осећање. Античке везе с космосом успостављале су се другачије – у пијанству. Пијанство је „искуство с којим ми једино себи обезбеђујемо оно најближе и оно најдаље, и никада једно без другог”. Али, напомиње Бенјамин и то, „човек може да комуницира у пијанству с космосом једино у заједници”. У савременом свету, како се чини, космичко искуство сматра се „безначајним, отклоњивим” и препушта се појединцу као његова „усхићеност дивним звезданим ноћима”. Међутим, да наше искуство космоса и звезда уопште није безначајно и лако отклоњиво показује се тако што космизам – пре свега у виду ескалације технике – опседа свако раздобље, „а народи и расе једва му измичу”. Описујући покушај „прослављања нових, још нечувених свадби с космичким моћима” у Првом светском рату, Бенјамин указује на фундаменталну промену на небу: „Људске масе, гасови, електричне силе, биле су изведене напоље, високофреквентне струје прожеле су крајолик, нове се звезде појавиле на небу, зрачни простор и морске дубине шумеле су од пропелера, а свуда су у мајци земљи копане жртвене јаме. То велико вереништво с космосом први пут је изведено у планетарној размери, на име у духу технике.” Заставши овде у навођењу Бенјаминових исказа о томе како је у 20. веку техника изневерила човечанство и овладала односом природе и човечанства, желимо да се вратимо једном концепту пијанства небом – а пре свега звездама – које би било понајвише метафоролошко и кроз које бисмо своју комуникацију са звездама остварили као разговор у заједници. А идеја за настанак зборника радова *Звезде: књижевна, језичка, уметничка и културна астролошка управо је настала у кругу једне мале заједнице*. Обојицу уредника, и Ђорђа и мене, представа звезда у књижевности као потенцијална тема истраживања дуго прати. Понешто од онога што нас је покренуло да жељу за тумачењем у контексту фигуре звезда операционализујемо у форми зборника радова налази се у нашим радовима овде. Идеја да то буде зборник радова, а не само наши појединачни радови, руковођена је можда понајвише жељом да сусретнемо друге ауторе које тема звезда интересује и да у сарадњи, читајући радове једни других, научимо нешто што досад о звездама у културолошком и, пре свега, у филолошком смислу нисмо знали. Зато ауторима свих текстова захваљујемо што сте нам показали оно што смо интуитивно пре овог зборника радова знали: колико је мишљење о звездама и значајно и инспиративно. Као што смо у позивном писму назначили, пошли смо од тога колико су звезде присутне у нашим знањима и уметничким исказима кроз историју, па смо увидели да би било добро показати како су се књижевни и у ширем смислу културни знакови звезда у различитим епохама успостављали, читали и трансформисали. Предлог подтема који

---

1 Сва упућивања на Бенјамина у уредничком предговору односе се на књигу: Valter Benjamin, „Prema planetarijumu”, u: *Izabrana dela 1: Jednosmerna ulica, Berlinsko detinjstvo, O fotografiji i umetnosti*, preveo Jovica Aćin, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 71–72.

смо тада сачинили оцртао је хоризонт наших увида у то где би се све фигуре звезда могле наћи и како би се о њима могло мислити.

Пошли смо од односа хаоса, космоса, ноћног неба и имагинације, те од сазнања да је сваки атом у нашим телима једном био део неке звезде. У историјскопоетичком смислу, указали смо на присутност звезда у фолклору, у митологији, бајкама, легендама, светим текстовима, потом у античкој књижевности и у средњовековној литератури. Можда би се целокупна историја књижевности могла сагледати као историја симболизације звезда. У исто време, присуство астралних фигура може имати и специфичне жанровске или индивидуалне ауторске манифестације. Желели смо да се испита и лингвистичка природа конституисања знакова звезда. Учили смо потом неколико додатних и за нашу знатижељу важних димензија за активирање семиологије звезда, као што су сликарство и графички дизајн, музика и музикологија, фотографија, филм и видео-игре. Осетили смо важност савремених студија културне астрономије и астрологије за овај зборник, те дослух астрономије, астрологије и књижевности. У домену психолошко-астролошких тумачења учили смо вредност испитивања односа звезда и снова, као и односа космичких образаца и душе, те симболичку артикулацију сазвежђа, њихове називе и слике, а особито зодијакалне системе. У исто време, наметнула нам се и политичка артикулација знака звезде, пре свега преко симболизма звезде на заставама USA и EU, те комунистичке петокраке (на сугестији захваљујемо нашем професору Драгану Бошковићу). Заинтересовали смо се за концепте путовања и навигације руковођене позицијом звезда на ноћном небу. Предложили смо и писање о галаксијама, Млечном путу, звездама падалицама и, особито, о Сунцу као о звезди. Сазнања о звездама у фикцији била су ослонац да мислимо и о астралној фигурацији у контексту архитектуре и онтологије урбаних простора. Инспирисали су нас и технолошки артефакти као што су опсерваторије, летелице, телескопи, сонде. Из филмске и научнофантастичне књижевне културе дошли су свемирски бродови, свемирска путовања, феномени као што су брзина светлости и ворп брзина. Петер Слотердијк је у својој књизи о сферама подсетио на то да се и планета Земља може видети као звезда. Наговорили смо могућност отварања епистемолошких, онтолошких и антрополошких перспектива мишљења о звездама, у вези са чиме је и промена парадигме човековог саморазумевања (поглед на човека из перспективе одозго). Осећајући ритам нашег времена, предложили смо да се пише о звездама и постхуманизму. Уз то, елементарна сазнања о будућности космоса наметнула су и питање о звездама у човековом мишљењу о будућности и о човечанству – кад нестану звезде. У зборнику радова налази се четрдесет осам научних радова. Теме пристиглих и прихваћених радова веома су разноврсне, унеколико одражавају наша пређашња очекивања, а умногоме та очекивања и превазилазе. Од теоријске и интерпретативне артикулације астропоетике, преко осветљавања алхемијске астропоетике, херменеутике Сунца у књижевности (зенизофија и Ничеов натчовек, везе еротизма и соларне симболике, езотеријско поимање Сунца и петокраке) и у видео-играма (нестанак Сунца и град без Сунца), до звезда као архетипске вредности културе (знакови звезда на кожи, музика која се ослања на бајку, астрална митологија и фолклорна космологија, звезде и библијски подтекст књижевности, мотив маријанске звезде и звезда у поетској молитви Богородици, веза супернове и устанка итд.). Велику групу радова чине они који тематизују однос астрономије, књижевности и језика. Испитују се арапска астрономска и астролошка терминологија, књижевни смисао зодијака и нумерологије, позиција звезданог неба у просветитељству, поетски карактер односа космоса и душе, звездано путовање кроз књижевне епохе, симболизација и космизам као нови начин поетског изражавања, представе комета у модернизму, однос астрономије и књижевне симболике, авангардно песништво и звезде, меланхолијско осећање и наративна репрезентација звезда, статус метафора у науци, песнички звездоцентризам, астропоезија, астрологија као парадигма моћи, звезде као стваралачки подстицај, астрална лексика у различитим језицима,

астрална терминологија у учењу страног језика, звезде у видео-играма. У неколико радова говори се о односу астрономије и наративне картографије, о мапама звезданог неба, астралној семиотици, аеронаутици, о звездама као о стилским доминантима романа или о звездама као о симболичком систему знања. Научна фантастика и интерстеларни регистри литературе, однос научне фантастике, хумора и сатире, звезде и наративна динамика у стрипу, као и звезде у књижевности за децу – такође су неки од важних пунктова овог зборника. Испитан је и однос астролошке пројекције људске судбине и позиционарања те судбине у контексту наративног света. Говор о звездама није потпун уколико се не испитају егзистенцијалне и религиозне импликације овог знака у контексту космичких катастрофа. Нестанак звезданог неба може се посматрати у сфери билингвизма или у сфери оријентационе поетике. Радове у овом зборнику пропратили смо и фотографијама ноћног неба. У највећем броју, посредни су фотографије преузете са званичних платформи свемирских агенција НАСА и ЕСА. Желели смо да прикажемо савремене астрономске пројекције неба – не анимације, већ фотографије – како би се и у њиховим каткад скоро уметнички снажним изразима видело зашто волимо да посматрамо звезде. Преглед ноћног звезданог неба на локацији места издања овог зборника направили смо преко онлајн стеларијума (Stelarium.com), две фотографије Месеца направили су Бранка Миленковић и Никола Бубања, једну фотографију добили смо од Итани Ракић, а на једној фотографији представљен је рад ученика Прве крагујевачке гимназије.

Ауторима свих у овом зборнику представљених радова захваљујемо што су са нама поделили своја искуства у комуникацији са звездама у књижевности, лингвистици, музици, култури, видео-играма, стрипу. Хвала вам што сте пристали на ову астропоетичку заједницу, на ово – пијанство.

Часлав Николић
Ђорђе Радовановић

Hubble Spots Fireworks in Westerlund 2

*Credits: NASA, ESA, the Hubble Heritage Team (STScI/AURA), A. Nota (ESA/STScI),
and the Westerlund 2 Science Team*

САДРЖАЈ

О ЗБОРНИКУ / 5

Florian KLAEGER

'ARDENT SYMPATHETIC CONSTELLATIONS': CONCEPTUALISING ASTROPOETICS AND COSMOPROETICS IN THE TWENTIETH-CENTURY NOVEL / 15

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ОД РОМАНТИЗМА КА МОДЕРНИ(ЗМУ): ЈЕДНО (ПРОИЗВОЉНО) ЗВЕЗДАНО ПУТОВАЊЕ КРОЗ СРПСКУ ПОЕЗИЈУ / 33

Персида ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО

АСТРОПОЕТИКА АЛХЕМИЧАРА САНТИНЕЛИЈА / 65

Eugenio IMBRIANI

LE STELLE SULLA PELLE / 83

Зоран Г. СКРОБАНОВИЋ

ТРОСТРУКИ ЛЕТ: КОМЕТА КАО МОТИВ У РАЗЛИЧИТИМ ТАЛАСИМА КИНЕСКОГ ПЕСНИЧКОГ МОДЕРНИЗМА / 93

Драѓана М. ЂОРЂЕВИЋ

Свејслана М. ПЕРОВИЋ

АСТРОНОМСКА И АСТРОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА У КЛАСИЧНОЈ АРАПСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ: ПРИМЕР РЕЧНИКА *AL-MUḤAṢṢAṢ* ИБН СИДЕ (XI ВЕК) / 105

Свејслана М. РАЈИЧИЋ ПЕРИЋ

ЧОВЕК-СУНЦЕ: КАТЕГОРИЧКИ (И ЕНЕРГЕТИЧКИ) ИМПЕРАТИВ ЗЕНИТОЗОФИЈЕ → АСТРАЛНА ПРОЈЕКЦИЈА ЧОВЕЧАНСТВА ↑ / 123

Јована Б. ТОДОРОВИЋ

СУНЦЕ У ПРИЧАМА ИНЕС АРЕДОНДО / 139

Вошко В. FRANCUSKI

Вилјана Ђ. ĐORIĆ FRANCUSKI

FROM *FALLEN LONDON TO SUNLESS SKIES*: REINVENTING ALBION IN THE STARS / 153

Невена Ј. ВУЈОШЕВИЋ

ФОЛКЛОРНЕ ПРЕДСТАВЕ ЗВЕЗДА: ПРИЧЕ СТАРЕ БАКЕ СЕРГЕЈА ПРОКОФЈЕВА, ИЛИ „КЛИЦА“ ФОРМИРАЊА БАЗИЧНИХ ПРИНЦИПА ТОНАЛИТЕТА ЗРЕЛЕ СТВАРАЛАЧКЕ ФАЗЕ / 169

Александра МАТИЋ

АСТРАЛНА МИТОЛОГИЈА И ФОЛКЛОРНА КОСМОЛОГИЈА У ПОЕЗИЈИ ВАСКА ПОПЕ И МИОДРАГА ПАВЛОВИЋА / 189

Оливера В. РАДУЛОВИЋ

СИМБОЛИКА ЗВЕЗДЕ У РОМАНУ БРАНИМИРА ШЋЕПАНОВИЋА *УСТА ПУНА ЗЕМЉЕ* / 201

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

STELLA MARIS: БИБЛИЈСКИМ ТРАГОМ АСТРАЛНОГ МАРИЈАНСКОГ МОТИВА / 213

Тања М. РОНЧЕВИЋ

МОТИВ ЗВЕЗДЕ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ТЕОТОКОЛОШКОЈ ПОЕЗИЈИ / 227

Марија М. ПЕЈИЋ

ДАНТЕОВА АСТРОПОЕТИКА – ПРОЕМИО „НОВОГ ЖИВОТА“ / 237

Јелена П. ВАСИЉЕВИЋ

ЗВЕЗДАНО НЕБО СРПСКОГ ПЕСНИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА / 249

Ленка С. НАСТАСИЋ

ПРЕДСТАВА НЕБЕСКИХ ТЕЛА У СРПСКОМ ГРАЂАНСКОМ ПЕСНИШТВУ: СУНЦЕ, МЕСЕЦ,
ЗВЕЗДЕ / 265

Теодора М. НОВАКОВИЋ

САРАЈЛИЈИНО ЗВЕЗДОПОЗНАЊЕ – ЧОВЕК И КОСМОС У ПЕСМИ „НА ПИТАЊЕ ШТА СВЕ САМ
РАДИМ, ОДГОВОР“ / 277

Данијела М. ЈАЊИЋ

ЗВЕЗДЕ: ВЕЗА ИЗМЕЂУ ЗЕМЉЕ И НЕБА У ПАСКОЛИЈЕВОЈ ПОЕЗИЈИ И НА ВАН ГОГОВИМ
СЛИКАМА / 285

Giulia BASELICA

LA POESIA DEL COSMO NELLA PROSA DI VALERIJ BRJUSOV / 299

Горан П. КОРУНОВИЋ

МОТИВ ЗВЕЗДЕ У СРПСКОЈ И ХРВАТСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ ПОЕЗИЈИ (ЦРЊАНСКИ, ПЕТРОВИЋ,
ШИМИЋ, УЈЕВИЋ) / 309

Луна М. ГРАДИНШЋАК

ЕКСПРЕСИЈА КОСМИЗМА У ПОЕЗИЈИ ТОДОРА МАНОЈЛОВИЋА И ЈОСИПА СИБА
МИЛИЧИЋА / 323

Илијана Р. ЧУТУРА

Мара И. ЧУТУРА

„ВАЗДУХОПЛОВАЦ ПРИ НЕСТАЛНОМ ВРЕМЕНУ“ (КРОЗ ВАСИОНУ И ВЕКОВЕ М.
МИЛАНКОВИЋА – О ЈЕЗИКУ И СТИЛУ) / 337

Марија С. ГЕМАЉЕВИЋ

„САЗВЕЖЂА... ТО НЕБО ПУНО СВЕТЛОСТИ? ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋЕ ДА ЈЕ СВЕ ТО ЈЕДНА БЕЗДАНА
ПРАЗНИНА?“: О ПСИХОЛОШКОЈ ПРОЈЕКЦИЈИ ЗВЕЗДА У РОМАНУ СЕОБЕ МИЛОША
ЦРЊАНСКОГ / 351

Томислав М. ПАВЛОВИЋ

СИМБОЛ ЗВЕЗДЕ У ПЕСНИШТВУ Т. С. ЕЛИОТА / 365

Оља С. ВАСИЛЕВА

„ЗВЕЗДА НА КОЈУ ТРЕБА СЕ ТЕК НАВИЋИ“: ЗВЕЗДОЦЕНТРИЗАМ ВАСКА ПОПЕ И ЊЕГОВИ
(НЕОСИМБОЛИСТИЧКИ) РЕФЛЕКСИ / 375

Мирјана Ј. ЗАРИЋ

МОТИВ ЗВЕЗДА У РОМАНИМА СЕОБЕ И ДРУГА КЊИГА СЕОБА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 389

Енрико М. ДАВАНЦО

МОЋ ЗВЕЗДА И ЉУДСКА НЕМОЋ: ПЕКИЋЕВА ГОТСКА АСТРОЛОГИЈА У
НОВОМ ЈЕРУСАЛИМУ / 403

Јелена И. МАРИНКОВ

ЗВЕЗДЕ У ПОЕЗИЈИ БРАНИСЛАВА ПЕТРОВИЋА / 413

Александра Б. ЖЕЖЕЉ КОЦИЋ

ЧЕЖЊА ЗА ЗВЕЗДАМА: ФИКЦИОНАЛИЗАЦИЈА ГОГЕНА КОД СОМЕРСЕТА МОМА И ВАРГАСА
ЉОСЕ / 431

Маша З. ПЕТРОВИЋ ГУЈАНИЧИЋ

Ирена М. СЕЛАКОВИЋ

ПРЕКО СУНЦА ДО ЗВЕЗДА: ФРАЗЕОЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ СА ЛЕКСЕМАМА СУНЦЕ/SOL И
ЗВЕЗДА/ESTRELLA У СРПСКОМ И ШПАНСКОМ ЈЕЗИКУ / 443

Марија Д. Луковић

Мирјана Р. Обрадовић

ДО СУНЦА, МЕСЕЦА И ЗВЕЗДА: НЕБЕСКА ТЕЛА У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ
ЈЕЗИКА / 455

Катјарина З. ЂИРОВИЋ

ТРИ МАПЕ ЗВЕЗДАНОГ НЕБА И ОНТОЛОШКА ВРЕДНОСТ СИМБОЛА ЗВЕЗДЕ У РОМАНУ
НОЋНИ ЛЕТ АНТОАНА ДЕ СЕНТ ЕГЗИПЕРИЈА / 477

Наташа П. РАКИЋ

Александра В. ЧЕБАШЕК НЕШКОВИЋ

ЗВЕЗДАНИ НАРАТИВ И КАРТОГРАФИЈА У РОМАНУ КАРТА СОЛИ И ЗВЕЗДА ЗЕЈН ЏУХАДАР / 487

Милица Б. МОЈСИЛОВИЋ

СИМБОЛИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ ТАЈАНСТВЕНЕ ЗВЕЗДЕ У РОМАНУ КРАЈ СТОЛЕЂА КАСИОПЕЈЕ
МИРОСЛАВА САВИЋЕВИЋА / 501

Јована М. ЈОСИПОВИЋ

ОД ПЕТОКРАКЕ ДО СУНЦА – АСТРОСИМБОЛИЧКИ ПРИСТУП РОМАНУ ЗВЕЗДА НАД
ПРАЗНИНОМ ДЕЈАНА СТОЈИЉКОВИЋА / 515

Јулијана С. ДЕСПОТОВИЋ

СТИЛСКЕ ДОМИНАНТЕ У РОМАНУ ЗВЕЗДА НАД ПРАЗНИНОМ ДЕЈАНА СТОЈИЉКОВИЋА / 531

Milica R. BULATOVIĆ

ZVEZDA KAO SIMBOL ZNANJA: ISTRAŽIVANJE SIMBOLIKE ZVEZDA KAO NOSILACA ZNANJA SA
POSEBNIM OSVRTOM NA ROMAN POKLANJAM TI ZVEZDE DŽODŽO MOJES / 545

Драгана Д. БОШКОВИЋ

ИНТЕРСТЕЛАРНИ ВИНАВЕР: ФАНТАСТИКА И ПАРАДОКС / 555

Милан Д. ТОДОРОВИЋ

Наташа А. СПАСИЋ

ХУМОР У АУТОСТОПЕРСКОМ ВОДИЧУ КРОЗ ГАЛАКСИЈУ ДАГЛАСА АДАМСА / 569

Јелена М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ

Ане А. ФЕРРИ

ПОНИ МОНИ ЛЕТИ У СВЕМИР – МОТИВ ЗВЕЗДА И СВЕМИРА У ДИДАКТИЧКОЈ ЛИТЕРАТУРИ И
КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ / 589

Јанко М. LAZAREVIĆ

STARS IN VIDEO GAMES: FROM UNATTAINABLE IDEALS TO LOVECRAFTIAN TYRANTS / 603

Владимир Б. ПЕРИЋ

КОРПОРАЛНА СЕМИОТИКА: ЗВЕЗДА КАО ХЕРМЕТИЧКИ КЉУЧ / 617

Katarina S. LAZIĆ

STAR-CROSSED LOVERS – THE IMPOSSIBILITY OF LOVE IN THOMAS HARDY'S *JUDE THE
OBSCURE* / 627

Блаженка ЛАКЕТИЋ ТРИВУНЧИЋ

НЕСТАНАК ЗВЕЗДАНОГ НЕБА ИЗ ЈЕЗИЧКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ СРПСКО-ФРАНЦУСКИХ
БИЛИНГВАЛА У ПАРИЗУ / 637

Теодора С. ИЛИЋ

ЗВЕЗДА АРТУРА Ч. КЛАРКА И ИСТРАЖИВАЊЕ ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИХ ДИЛЕМА УСРЕД
КОСМИЧКЕ КАТАСТРОФЕ / 657

Јелена Р. КИТАНОВИЋ

ЗВЕЗДАНО ПУТОВАЊЕ: КАКО ЗВЕЗДЕ ОБЛИКУЈУ НАРАТИВНУ ДИНАМИКУ И ТЕМАТСКИ
РАЗВОЈ У СТРИПОВИМА / 665

Часлав В. НИКОЛИЋ

ОРИЈЕНТАЦИОНА АСТРОПОЕТИКА РОМАНА О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 681

АУТОРИ / 741

Eugenio IMBRIANI

*Università del Salento (Lecce, Italy)
Dipartimento di Scienze umane e sociali,
docente di Antropologia culturale*

eugenio.imbriani@unisalento.it

LE STELLE SULLA PELLE

La ricerca riguarda l'identificazione di un minuscolo misterioso animale, lo stellione, collocato nei testi medici e letterari di una plurisecolare tradizione tra quelli che, pungendo la vittima, possono risultare letali o indurla in uno stato morboso definito tarantismo, la cui cura elettiva consiste in un rituale coreutico e musicale. Recuperando dati testuali ed etnografici, l'autore rivisita l'apparato simbolico del tarantismo, individua, attraverso il ricorso alle fonti più antiche, la natura dello stellione, e ricostruisce i momenti fondamentali della sua rappresentazione come essere ingannevole e pericoloso.

Keywords: tarantola, stellione, animali simbolici

Strane bestie le tarantole

In questo contributo desidero parlare di un aspetto particolare di un argomento che, nel campo degli studi antropologici, particolarmente in Italia, è stato ampiamente affrontato; mi riferisco al tarantismo, un fenomeno culturale estremamente complesso sia per la varietà delle forme che ha assunto nel tempo e nei luoghi in cui è stato vivo, sia per la sua lunga durata, che conta circa sette secoli, e quasi certamente di più, stando alla documentazione esistente, sia per la molteplicità degli approcci interpretativi degli autori, e delle relative scuole di pensiero, che se ne sono occupati. Oggi sarebbe un'impresa probabilmente impossibile enumerare i testi di vario genere che sono stati prodotti (opere letterarie, corografiche, mediche (soprattutto), etnografiche, pittoriche, e ancora filmiche (documentari e fiction) fotografiche... Si tratta di una produzione, come è evidente, molto composita e disuguale per valore (ma cfr. Mina, Torsello 2006).

Il luogo elettivo in cui il tarantismo si manifesta è la Puglia, sebbene se ne trovi l'attestazione anche in altre regioni dell'Italia meridionale e in Spagna (Santoro 2021); sappiamo che il fenomeno era conosciuto dappertutto in Europa, sia nelle accademie, dove non di rado diveniva oggetto di esercitazioni dotte, di medici e filosofi, sia tra la gente comune, tra cui circolavano nozioni confuse e pittoresche. Negli stessi teatri non mancavano tra i personaggi delle farse tarantati poco credibili preda di balli e convulsioni (Montinaro 2019).

Il nucleo fondamentale del tarantismo risiede nell'attribuzione di uno stato di malessere alla puntura o al morso di un animale, chiamato tarantola, abitualmente considerato una specie di ragno; anche subire il fiato di un serpente o averne calpestato e ucciso uno, o in qualche caso lo stesso abbaiare di un cane possono determinare una sofferenza che si traduce in una oppressione angosciosa e in una agitazione che impediscono la normale attività; il rimedio sta nel convocare dei suonatori abili nell'individuare un tipo di musica che attivi una fase motoria ordinata, guidata dal ritmo e dal canto. In realtà sono numerosi gli animali, o, per meglio dire, gli esseri simbolici, ai quali è assegnato il nome di tarantola, e di questo parleremo, soffermandoci su un caso specifico. Bisogna aggiungere che a partire dalla fine del Seicento San Paolo che, si ricorderà, era rimasto immune dal morso di un serpente velenoso, viene assunto, ma solo nel Salento, l'area più meridionale della Puglia, come patrono e protettore dei

tarantati; a Galatina troviamo, alla fine del XVII secolo, in una Casa di San Paolo, due guaritrici le quali, in suo nome, curavano con la loro saliva le persone colpite da punture tossiche di animali; erano due sorelle, e la sopravvissuta delle due, poco prima di morire a sua volta, sputò nel pozzo che si trovava nel cortile, ed è tutt'ora esistente, rendendone l'acqua salvifica per i pellegrini che si recavano per attingerne. Alla fine del Settecento fu costruita una cappella dedicata a San Paolo, con il muro esterno dell'abside adiacente al pozzo, meta di tarantati in cerca della grazia e della guarigione.

L'opera più importante sul tarantismo rimane *La terra del rimorso* di Ernesto de Martino (1961), l'etnologo che, alla guida di un'équipe di studiosi (tra cui un medico psichiatra, una psicologa, un musicologo, un fotografo, un gruppetto di giovani antropologhe) si recò, tra giugno e luglio del 1959, nella provincia di Lecce: nella cittadina di Nardò ebbe modo di osservare e documentare il rituale domestico del tarantismo e a Galatina il pellegrinaggio dei tarantati presso la cappella di San Paolo nel giorno della sua festa, il 29 giugno. I ricercatori raccolsero, inoltre, le testimonianze dei tarantati e delle persone a qualche titolo coinvolte nelle loro vicende, fornendo un quadro etnografico molto dettagliato, seppur limitato all'area che era stata direttamente interessata dalla ricerca; altre indagini, condotte successivamente, aggiunte alla pubblicazione dei materiali inediti di quella famosa spedizione, hanno potuto fornire ulteriori dati negli anni a seguire.

Il tarantismo osservato da de Martino e dai suoi collaboratori era ormai in fase di dissoluzione; il rituale domiciliare comprendeva ancora una serie di azioni e di elementi simbolici che restituivano la complessità della pratica. A Nardò avevano potuto osservare l'intero ciclo rituale di Assuntina, una giovane contadina colpita dal male che, accompagnata da una orchestrina di pochi elementi, un violino, una chitarra, un tamburello, maneggiati da suonatori dilettanti ma esperti della materia, si muoveva, in camicia, intorno a un lenzuolo steso sul pavimento a delimitare il perimetro dell'azione; il rituale aveva una struttura modulare, alle due fasi attive (a terra, in piedi) seguiva un intervallo di riposo, poi si ricominciava, e si poteva andare avanti per più giorni; i suonatori mangiavano in casa di Assuntina durante una sosta, e alla fine ricevevano un compenso. Eseguivano brani che le erano graditi e che si confacevano al carattere della tarantola che l'aveva pizzicata: musica allegra, oppure lagnosa o marziale o classica, a seconda dei casi, il repertorio doveva essere adeguatamente vario.

Pur nella sua complessità, la terapia domiciliare osservata – con il suo corredo di simboli e visioni, la musica e il santo, il ritorno periodico degli effetti del primo morso – era una versione ormai decadente e slabbrata, ma ancora leggibile, di una pratica più articolata. Nella cappella di Galatina, all'interno e sul sagrato, gli elementi costitutivi del rito venivano meno, ed esso perdeva quasi del tutto la sua coerenza; il divieto della musica, in particolare, costringeva i tarantati a cercarsi da sé un ritmo che li aiutasse a gestire e risolvere la crisi, che spesso si configurava in pericolose evoluzioni quasi acrobatiche, o li spingeva a sfogare in gesti incontrollati la loro angoscia; si organizzavano, anche, per tentare di cantare in gruppo, ma in modo effimero ed evidentemente poco efficace. Talvolta qualche musicista volontario provava a fornire loro un po' di sollievo suonando nell'androne esterno il tamburello o un altro strumento.

Per de Martino la cappella di San Paolo è il luogo in cui si concretizza la fine di un mondo, in cui essa diventa visibile, palpabile, si può farne esperienza. I brandelli di una pratica plurisecolare, di un rito che si ripete per inerzia perdendo pezzi, di un pensiero che ormai faticosamente si aggrappa a un complicatissimo quanto desueto modello di interpretazione della realtà, si agitavano scompostamente davanti al naso degli studiosi.

Negli anni successivi fu proprio questa la parte più osservabile e osservata del momento rituale. La terapia domiciliare divenne oggetto di ricostruzioni, filmate e fotografate, mentre file di osservatori si muovevano nei dintorni della cappella, il giorno del santo, cercando qualcosa che non c'era: il rito coreutico e terapeutico, ma contenti di aver trovato, nei gesti disperati e scomposti di povere donne private di un sistema simbolico ordinato, tracce di un menadismo di noialtri (Imbriani 2021). Il primo

documento che possediamo, in cui si parla di tarantismo, peraltro in modo preciso e ordinato, è il *Sertum papale de venenis*, composto da Guillelmus De Marra probabilmente nel 1362 e dedicato al papa Urbano V, in occasione della sua elezione al soglio pontificio (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb 306; cfr. Mina 2000); si tratta di una antologia in cui vengono illustrati i diversi tipi e la cause di avvelenamento, i sistemi di cura e di prevenzione. Nella rubrica dedicata alla tarantola sono presenti pressappoco i principali elementi costitutivi del fenomeno, una sorta di minimo comun denominatore; per esempio, la territorialità: la denominazione della tarantola viene associata alla città di Taranto e alla Puglia; i sintomi, tra i quali la fissazione del pensiero sull'idea che la vittima aveva al momento del morso; la terapia coreutico-musicale, che i pugliesi ritengono efficace più dei rimedi medici, pure illustrati nel testo. Sul piano interpretativo, l'orizzonte è di tipo naturalistico: la tarantola è un animale e il suo veleno, caratterizzato dalla freddezza, causa una sindrome di natura melanconica.

Ma che animale è? Il nostro autore distingue in vari capitoletti gli animali velenosi, e tratta separatamente la tarantola, i ragni, gli scorpioni e un'altra curiosa bestiola, lo stellione, sul quale mi soffermerò nelle prossime pagine. Conviene intanto spiegare che troviamo questo genere di elencazioni anche in altri autori che si occupano dello stesso argomento; esse non si basavano ancora su una osservazione diretta di quel che veniva descritto e classificato, ma su scritture, di autori precedenti, arabi, soprattutto, le quali a loro volta risalivano ai lontani Galeno, Plinio, Teofrasto, Aristotele, e ad altri ancora che a questi attingevano. Ma gli autori antichi, greci e latini, di tarantole non parlano, sebbene forniscano una serie di informazioni sugli animali di piccole dimensioni che pungono o mordono, tra le quali i moderni cercano indicazioni che possano risultare utili alla loro ricerca. Veramente, a forza di ripetere, distinguere, separare, specificare, si creava più confusione che altro, specialmente nei tempi lunghi. Poco prima della metà del Settecento, il famoso Francesco Serao, professore di medicina all'università di Napoli, nelle sue *Lezioni accademiche*, in cui discuteva *Della tarantola o sia falangio di Puglia* (1742), espresse un giudizio molto severo su una tale metodologia: scrittori e disegnatori ritraevano opere della natura avendole studiate sui volumi degli autori antichi, e non osservando la natura stessa; e d'altronde, le notizie riportate in quei venerandi lavori erano spesso talmente imprecise che non aiutavano certo a capire che cosa guardare. Immersi in una nomenclatura di difficilissima traduzione sul terreno, ci si perde in una tipologia complicata, e come si fa a orientarsi tra un ragno lupo, un ragno tetragnato (dotato di quattro mascelle), la solpuga di Lucano, la solipuga di Plinio e quella di Solino, il mimercio, l'asterione di Aristotele, il fatidico stellione, il solfrizzo e altro che si trova; e la tarantola è qualcuno di questi animali o tutti quanti insieme, o nessuno di essi? O è un serpente, come congetturava Ulisse Aldovrandi? Serao è impietoso: nei testi in cui si discorre della tarantola «si veggono ivi molte immagini di Falangi diversamente nominati, tanto simili, quanto è un uovo a un altro uovo. Altri sono rappresentati in forma di verme, o sia lumaca: e quasi tutti in luogo delle due manine, o avantipiedi, anno le forcipi, o molle di quella forma e proporzione verso dell'altre gambe, onde le anno veramente i Granchi (*cancrici*); cose tutte lontanissime dal vero, e degne di riso» (Serao 1742: 95-96).

Saltiamo un po' di secoli, poi torneremo ancora indietro nel tempo.

La questione diventa ancor più intricata se si prendono in considerazione i dati etnografici, i quali, ovviamente, sono stati raccolti in tempi recenti. Abbiamo dato conto della spedizione di Ernesto de Martino; secondo l'etnologo napoletano, era evidente che il tarantismo fosse un fenomeno che dispiegava un ricco e articolato apparato simbolico (al netto della realtà del malessere psicofisico). C'era però la possibilità che l'insorgere della crisi si modellasse sull'esperienza degli effetti tossici e dolorosi della puntura di un ragno; due specie di questo animale, il *latrodectus* e la *lycosa*, potevano causare delle conseguenze morbose, seppur localizzate, l'*équipe* ne aveva portati appresso degli esemplari. Ecco quanto scrive uno dei membri del gruppo di ricerca, lo psichiatra Giovanni Jervis: «L'inchiesta fra i contadini dimostrò che il ragno esiste nel Salento. Mostrai a molte persone di varie zone alcuni *latrodectus* ed alcune *lycosae* portate da Roma in due boccette informandomi in pari tempo sui nomi popolari dei

ragni; in genere però le risposte ottenute erano poco informative soprattutto perché sembrava che la parola ‘taranta’ venisse usata senza tenere in alcun conto le più appariscenti distinzioni morfologiche fra i vari ragni» (in de Martino, *Appendice 1*, 1961: 294). Opportunamente istruiti, i contadini recuperarono nei campi alcuni ragni del tipo che il dottore aveva mostrato loro, ma risultava chiaro che una riduzione naturalistica della taranta a una specie di quelle bestiole produceva una limitazione eccessiva dell’immaginario riferito al tarantismo. Vediamo qualche esempio. Le meravigliose lettere che Michela inviò da Ruffano (nei pressi del Capo di Leuca) all’antropologa Annabella Rossi, conosciuta a Galatina nel corso della ricerca del 1959, contengono, tra l’altro, elementi documentari di grande interesse; nella lettera n. 60, datata 2 luglio 1964, scrive: «Cara signorina a Galatina quest’anno ci sono state molte tarantate. Un uomo sulla quarantina era stato soffiato da una *sacara*, per tre chilometri ha strisciato come una serpe col petto nudo sino alla cappella. Una scena terrorizzante. Il suo petto era insanguinato» (Rossi 1970: 211); il tarantato che sia venuto a contatto con un serpente ne imita i movimenti, ne assume il comportamento. Anche quando si parla di *sacara*, non sempre è chiarissimo a cosa ci si riferisca, a parte il fatto che si tratta di una serpe; ecco la spiegazione di Luigi Stifani, il noto barbiere violinista di Nardò, impegnato con la sua orchestrina nelle pratiche terapeutiche del tarantismo: «Poi abbiamo il ballo di striscio, e cioè, quelle che sono morse di vipera, o *sacara*, o *ardopasso*, così lo chiamiamo noi, e il tarantolato, o tarantolata fanno tutti, i movimenti, che fanno questi animali» (Stifani 2000: 45). La giovane Luigia, di Neviano, era stata «incantata da lalito, e cioè, noi in gerco dialettale diciamo, sfiatata da una *sacara*, che la madre della vipera», e mentre eseguiva il suo ballo lento, durato due giorni, tentava di avvicinarsi ai suonatori «per gettarsi il suo allito contro di noi, ma noi ci allontanavamo sempre da lei» (ivi: 58–59). Ancora una testimonianza: Mario Marsella, fisarmonicista e organettista di Muro Leccese (nel centro della provincia di Lecce), negli anni ’50 e ’60 del secolo scorso ha curato con la musica numerose vittime della tarantola; una di esse era stata morsa da una *sacara*: «Questa di Scorrano [paese poco distante da Muro] mi chiamò intorno alle otto di mattina. Era una signorina di una ventina d’anni. Ho cominciato a suonare ma non succedeva niente. Alla prima pausa ho cominciato a fare la “danza araba” (*lu boferu*), e vedo che comincia a scendere dal letto come un serpente, strisciando, si avvicinò a me e ballava come un serpente. Suonai fino alle nove di sera. Poi ci ha chiesto di suonare il giorno dopo alle otto perché era da molto tempo che stava male. Ogni tanto dovevo suonare un paio di battute di danza araba. Quando finimmo disse che era stata morsicata da una “*sacara*” per questo strisciava a terra» (Torsello, Chiriatti 2008: 36).

L’esperienza di Carmela di San Pietro Vernotico (in provincia di Brindisi) è esemplare, a mio parere, per la sua complessità; la ragazza si chiama in realtà Anna, come risulta dagli appunti di de Martino, il quale normalmente attribuiva dei nomi di copertura alle persone che comparivano nelle sue pubblicazioni. In Carmela/Anna il tarantismo si manifestò in coincidenza con le prime mestruazioni; avvertiva dolori, nausea, e allora correva via abbaiando come un cane, motivi per cui fu messa in cura da uno psichiatra. Una notte sognò «molti *scorzoni*» (*scurzune* è un biacco nero), in quella successiva gli apparve San Paolo con i colori del vessillo nazionale, un giovane con la barba bianca, in abito verde e mantella rossa. Si sottopone alla terapia musicale. «Secondo l’opinione dei familiari e della stessa tarantata il responsabile di tutto era uno ‘scorpione’; Carmela durante il ballo ‘lo vedeva’: era nero, ‘incamiciato’, con le gambe pelose e le grosse labbra sporgenti, con un cappello da carrozziere alto e fasciato in grigio verso la falda. In rapporto ai colori del suo scorpione Carmela danzava stringendo nelle mani uno straccio nero e uno grigio. Nelle pause fra ballo e ballo, durante il riposo a letto, Carmela parlava col suo scorpione, ne subiva le minacce, si accordava sulla durata del ballo e sulla data della prossima crisi, e in rapporto ai vari episodi piangeva, rideva, gridava» (de Martino 1961: 91). Lo scorpione doveva essere vecchio, perché la ragazza, durante la danza, non si teneva a una corda lasciata pendere dal soffitto, come si usava nei dintorni di Lecce e nel Salento settentrionale, ma preferiva muoversi in modo poco esagitato. Nelle annotazioni etnografiche, pubblicate nel 2011, troviamo qualcosa in più: «Quando essa

balla gli scorpioni si avvicinano a casa: l'ultima volta che ha ballato, anzi, c'era un ragno che ballava con lei sul pavimento. Inoltre, mentre ballava, l'ultima volta, vedeva una cassa da morto. Infine, spesso ballando Anna [è il vero nome di Carmela] imita il latrato di un cane e i cani, fuori di casa le rispondono: questo dipende dal fatto che il suo scorpione prima di pizzicarla, pizzicò un cane e poi il cane deve aver sfiato Anna; oppure è semplicemente morto e ora la ragazza deve ballare anche per lui» (de Martino 2011: 372). Si potrebbe andare avanti con la proposizione di vari altri esempi, ma credo che quanto detto finora mostri in che misura l'universo del tarantismo sia complicato, non lineare, per molti versi nebuloso. Ma non ho dimenticato le stelle.

Le stelle sulla pelle

Nel nostro breve excursus abbiamo incontrato lo stellione tra gli animali considerati velenosi nei vecchi testi; per molti secoli, i pensatori si prodigano per comprendere cosa sia, come accade per la famigerata tarantola. Scrive Angelo Turchini: «Lo Scaligero [vissuto tra il 1484 e il 1558] non l'ha vista, ma ritiene che debba essere considerata piuttosto uno *stellio* (un tipo di serpente) che una salamandra. Lo stesso discorso è fatto dal Mattioli [1500–1577] che tuttavia non sa bene precisare cosa sia lo *stellio* ricordato da Aristotele e descritto da Plinio e se sia da identificarsi con la taranta. Il Cesalpino [c. 1524–1603], a sua volta, al contrario, eguaglia lo *stellio* alla tarantola, il cui morso, aggiunge, può essere addirittura mortale in alcune località della penisola. Anche Girolamo Mercuriale individua la taranta come un ragno tutto speciale, da non disgiungere dagli altri animali velenosi» (Turchini: 67–68). Lo stesso Turchini, stranamente, considerata la pulizia e la accuratezza del suo lavoro, cede all'approssimazione in questo caso, suggerendo che lo stellione sia un tipo di serpente. L'identificazione di questo animale è in realtà piuttosto semplice, come vedremo; lo stellione, infatti, è il comunissimo gecko; oltretutto, nelle varianti vernacolari riscontrabili nel Salento esso viene indicato, tra le altre, con le denominazioni *stajune*, *stiddhune*, *tarantola*, *scarpione*. Ma per tantissimo tempo non se ne veniva a capo.

Dobbiamo fare un passo indietro di alcuni secoli. Il dottissimo arcivescovo di Siponto Nicolò Perotti, morto nel 1480, nella sua *Cornucopia linguae latinae* (pubblicata postuma nel 1489) parla a un certo punto dello stellione: «a stella Stellio vocitatus est, quem medici nostri temporis magno errore putant, lacertum esse, cum longe aliud animal sit»; descrive come sono fatti questi animali: «Stelliones autem circulis quibusdam depicti sunt, et veluti lucentibus guttis, in modum stellarum» (Perotti MDXXXII, *sub voce*, colonna 49). La fonte è Plinio (*Naturalis historia*, XXX, 89). Subito dopo aggiunge che ce n'è anche un altro, *ex araneorum genere*, chiamato dai Greci indifferentemente Ascalabotes, Colotes e Galeotes, *lentiginosus*, che vive tra le fessure delle zolle riarse; questo animale non fu osservato dai nostri antichi [il riferimento è a Plinio], mentre oggi, aggiunge, è invece visibile nelle campagne della Puglia e del Lazio, i romani lo chiamano tarantola. Il suo morso raramente uccide un uomo, lo rende, però, *semistupidum*. Ancora: «Le sue vittime si eccitano sentendo un canto o un suono, a tal punto che danzano piene di allegria, e non smettono se non quando non ce la fanno più per la stanchezza. Alcuni conducono miseramente la vita piangendo sempre, come se fossero presi dalla nostalgia dei loro cari, altri, alla vista di una donna, accesi dalla libidine, cercano di saltarle addosso come forsennati: alcuni muoiono ridendo, altri piangendo» (ivi).

Da dove ha preso queste notizie Perotti? Il fatto che fosse arcivescovo di Siponto, nella Puglia settentrionale, può indurci a pensare che le abbia ricevute da testimoni diretti? No, quasi certamente non è così, e proprio la parte finale della citazione ne è la dimostrazione evidente, poiché rivela che la sua fonte è Strabone, di cui riprende alcune espressioni che il famoso geografo usa nel capitolo dedicato agli Albani. Nell'XI libro della sua *Geografia*, infatti, scrive: «Quel paese produce anche alcuni rettili il cui morso è mortale, e scorpioni e falangi; alcuni di questi ultimi fanno morire i morsicati a forza di ridere; gli altri tra i pianti, destando in essi un desiderio invincibile dei loro cari [defunti]» (Strabone 2000: XI, V). Inoltre, non si esime dalla solfa, molto nota ai lettori di questa materia, dell'enumerazione dei vari

tipi di aracnidi: il ragno lupo, il mimercio, il tetragnato... Perotti, insomma, fa un bel minestrone di informazioni recuperate presso gli antichi autori, cosa peraltro consueta tra i dotti della sua epoca e per secoli ancora a venire, come abbiamo potuto notare, distingue, è vero, tra stellione e stellione chiamato tarantola, dispone questo, *lentiginosus*, tra i ragni, ma per descrivere gli effetti del suo morso sfrutta un testo composto una quindicina di secoli prima che si riferisce alle pendici caucasiche dell'Albania. Molti autori, però, ci cascheranno e riconosceranno nei ragni di Strabone la tarantola pugliese.

Perotti sarà una delle fonti più citate altresì per il suo riferimento, ripreso ancora da Plinio, alla natura furba e ingannatrice dello stellione, da cui prende il nome, presso i giureconsulti, il *crimen stellionatus*. È animale dispettoso anche da morto: se è cascato nel vino, coloro che ne berranno si copriranno di lentiggini; è terribilmente egoista, tanto da mangiare la propria pelle quando ne sia uscito, per impedire agli uomini di sfruttarla come farmaco.

Nella *Naturalis Historia*, in effetti, Plinio descrive i rimedi medicinali che si possono ricavare dal corpo dello *stellio*, particolarmente efficaci contro l'epilessia (la malattia lunare), e il comportamento della bestia: «Magnifica laudatur [...] stelionis transmarini cinis potus in aceto, tunica stelionis, quem eodem modo ut anguis exuit, in potu»: dunque, è ottima medicina la cenere di *stellio* bevuta in aceto, e anche la sua pelle, che egli perde con la muta, come i serpenti, ingoiata con una bevanda, così come l'intero suo corpo, eviscerato, che altri arrostitiscono in uno spiedo. Per sottrargli la pelle, che esso mangerebbe per ingordigia e perché vuole di proposito sottrarla agli uomini, in primavera, preparano una gabbietta di canne intrecciate che collocano vicino alla sua tana (i rivestimenti delle finestre, qualche fessura, i sepolcri): l'animale si infila tra gli spazi stretti dell'intreccio, aiutandosi in questo modo a liberarsi della spoglia invernale che cade fuori dalla trappola in cui resta rinchiuso (Plinio 1986: 441–443 [XXX, 88 e sgg.]). Inoltre, come abbiamo già visto: «Fit enim e stelionibus malum medicamentum; nam cum immortuus est vino, faciem eorum, qui biberint, lentigine obducit. Ob hoc in unguento necant eum insidiantes paelicum formae» (ivi: 326 [XXIX, 73]): coloro che vogliono deturpare la bellezza delle loro rivali fanno morire uno *stellio* nel profumo che adoperano. Tutto questo, però, attenzione, è riferito allo *stellio transmarinus*, che in Italia, secondo Plinio, non c'è, esattamente come è assente, a suo dire, il *phalangium*. Prima di procedere oltre, può risultare interessante rileggersi quanto racconta Ovidio sul mito d'origine dello stellione. Cerere vagava disperatamente alla ricerca della figlia, rapita, com'è noto, dal dio degli inferi, senza posa, in ogni dove; stremata dalla sete e dalla fatica, bussò alla porta di una povera capanna, ne uscì una vecchia a cui chiese da bere, ed ella, poco generosamente, le offrì l'acqua in cui aveva intinto della polenta tostata. Mentre la dea beveva, le si parò davanti un ragazzino sfrontato che la derise e la insultò chiamandola ingorda; allora, offesa, rovesciò sul bambino impudente il liquido residuo, sporco di polenta. Il volto di lui ne rimase impregnato («conbibit os maculas»), si copri di macchie, le braccia si trasformarono in zampe, gli crebbe la coda e il corpo si rimpicciolì fino a diventare più piccolo di quello di una lucertola («cauda est mutatis addita membris ... parvaque minor mensura lacerta est»). Il mostriciattolo scappò via, lasciando la vecchia in lacrime, e da allora ama i nascondigli: ha un nome adatto al colore della pelle, *aptumque colori / nomen habet variis stellatus guttis* (Ovidio 1994: 310–312, vv. 438 e sgg.). Lo *stellio* è proprio un gecko, insomma, o qualcosa che gli somiglia molto, stando alla descrizione del poeta.

Malgrado ciò, le fonti dell'età moderna non ce ne restituiscono un'immagine realistica, ma ne colgono piuttosto il dato simbolico; è esemplare, da questo punto di vista, l'impresa stampata nell'opera di Diego Saavedra Fajardo, *Idea Principis Christiano-politici* (1649), opportunamente pubblicata da Pietro Sisto in un volume dedicato alle immagini degli animali nelle opere letterarie italiane. La bestia è proposta come simbolo dell'adulazione e dell'inganno, un cartiglio lo spiega bene: «Sub luce lues», sotto le stelle il veleno; è un lucertolone dotato di artigli e di un becco grifagno, sulla schiena una fascia stellata che va dal collo alla coda: i principi devono guardarsi dagli zelanti simulatori dietro i loro accenti adulatori tramano la frode, questo il significato (Sisto 2018: 128).

Il bambino impertinente castigato dalla dea è per Plinio, dunque, un animale egoista e ingannatore: sarà in questa seconda veste ad essere apprezzato e più volte ricordato, negli scritti letterari, scientifici, giuridici (in cui ritorna con regolarità la nozione di *crimen stellionatus*). Nel ruolo di tarantola, inoltre, gli si riconoscerà la capacità di indurre a compiere insanie. In ambito religioso, nella stesura di panegirici e quaresimali diverrà la metafora del peccato, del diavolo tentatore, la tarantola/serpente servirà a evocare il primo atto compiuto contro la volontà di dio. Ancora Sisto, inoltrandosi in territori ancora poco esplorati, ha studiato l'uso metaforico e letterario della tarantola, in un lavoro a cui queste ultime righe del capitolo fanno riferimento; tra i brani che egli cita, mi piace segnalare uno, tratto da una predica di Gerolamo Savonarola, in cui il nostro animale (geco? ragno? decidete voi) viene proposto, invece, come esempio positivo: «Lo stellio, id est la tarantola, è anchora come dice Salomone più savia de savi, la quale dice che va con le mani per terra e habita nelle case del re. Questo stellio a me significa certi huomini grossi che non hanno ingegno ma hanno buone operationi, non sanno speculare, ma sanno ben operare. Et però dice che vanno con le mani quasi dica non vola, ma con gli piedi e nientedimeno ascende in alto» (Sisto 2023: 39).

Oggi la riduzione della tarantola a ragno è un fatto ormai acquisito e conclamato; per molti secoli, invece, tale identificazione ha rappresentato più un problema che una soluzione. I medici e i naturalisti in generale, hanno consegnato un fondamentale contributo nella direzione della semplificazione, seppure fornendo indicazioni spesso poco chiare. Le metafore giuridiche ed ecclesiastiche, come abbiamo visto, hanno conservato un certo grado di ambiguità, ma alla fin fine non si sottraggono al modello naturalistico, e per giunta testimoniano l'impovertimento complessivo delle figure presenti nell'immaginario popolare, della cui abbondanza e plasticità i dati etnografici forniscono una residua prova.

I gechi sono animali innocui e pacifici; sulla pelle di quelli più scuri, che vivono nelle cortecce degli alberi in cui si nascondono e si mimetizzano, è facile osservare sottili segni chiari che tracciano disegni regolari, semplici figure geometriche o, per chi ha una fantasia più spiccata, costellazioni. Ma avere le stelle sulla pelle non gli ha impedito di entrare nel novero degli esseri malvagi e, collocato nella nebulosa tarantolesca, di assumere un aspetto grifagno e destare timori; se lo stellione punge una persona (ma il geco non ha nessun pungiglione), avvertiva a metà del Seicento un viaggiatore francese, Monsieur Audibert, gli causa la morte in due o tre giorni, non ci sono balli che tengano. Ma il tarantismo è un grande imbroglio, un ibrido, una mescolanza che deve la realtà della sua esistenza alle elaborazioni che abbiamo, seppur rapidamente, ricordato, alla sofferenza delle persone, al persistere di strani rimedi, buoni per scatenare e per addolcire gli spiriti, forme che ci spingono a pensarle in termini di pratiche (residuali) di culti di possessione, fortunatamente valutate per secoli in termini di malattia: questa lettura ha salvato tante esistenze dall'occhiuta vigilanza della chiesa, nei tempi in cui vedeva il diavolo dappertutto, specialmente nelle teste e nei corpi delle persone.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

- De Martino 1961: E. de Martino, *La terra del rimorso. Contributo a una storia religiosa del Sud*, Milano: Il Saggiatore.
- De Martino 2011: E. de Martino, *Etnografia del tarantismo pugliese. I materiali della spedizione nel Salento del 1959*, a cura di A. Signorelli, V. Panza: Lecce, Argo.
- Imbriani 2021: E. Imbriani, *Poco prima del futuro. La cultura tra ibridi e attese*, Bari: Progedit.
- Mina 2000: G. Mina (ed.), *Il morso della differenza. Il dibattito sul tarantismo tra dal XIV al XVII secolo*: Nardò, Besa.
- Mina, Torsello 2006: G. Mina, S. Torsello, *La tela infinita. Bibliografia degli studi sul tarantismo mediterraneo 1945-2006*: Nardò, Besa.
- Montinaro 2019: B. Montinaro, *Il teatro della taranta. Tra finzione scenica e simulazione*: Roma, Carocci.
- Ovidio 1994: Publio Ovidio Nasone, *Le Metamorfosi*: Milano, Rizzoli.

- Perotti 1532: N. Perotti, *Cornucopiae latinae linguae Commentarii*: Basilea.
- Plinio 1986: Gaio Plinio Secondo, *Storia naturale*: Torino, Einaudi.
- Rossi 1970: A. Rossi, *Lettere da una tarantata*: Bari, De Donato.
- Santoro 2021: V. Santoro, *Il tarantismo mediterraneo. Una cartografia culturale*: Alessano, ItinerArti.
- Serao 1742: F. Serao, *Della tarantola o sia falangio di Puglia lezioni accademiche*: Napoli.
- Sisto 2018: P. Sisto, "Dietro una cerva lieve e fuggitiva". *Storie di animali nella letteratura italiana*: Bari, Progedit.
- Sisto 2023: P. Sisto, *Il "morso oscuro" della tarantola*: Bari, Progedit.
- Stifani 2000: L. Stifani, *Io al santo ci credo. Diario di un musicista delle tarantate*: Lequile, Aramirè.
- Strabone 2000: Strabone, *Geografia. Caucaso, Asia centrale e Anatolia. Libri 11-12*: Milano, Rizzoli.
- Torsello, Chiriatti 2008: S. Torsello, L. Chiriatti, «In ogni buco della terra c'era una taranta». *Intervista a Mario Marsella, organettista, musicista delle tarantate*, «Archivio di etnografia», 1: 31-36.
- Turchini 1987: A. Turchini, *Morso, morbo, morte. La tarantola fra cultura medica e terapia popolare*: Milano, Franco Angeli.

ЗВЕЗДЕ НА КОЖИ

Резиме

Истраживање се бави идентификацијом малог мистериозног животињског створења, званог стелион, које се у медицинским и књижевним текстовима вишевековне традиције сврстава међу она бића која, убодом своје жртве, могу бити смртоносна или изазвати стање болести познато као тарантизам, чије лечење подразумева ритуалну игру и музику. Прикупљајући текстуалне и етнографске податке, аутор преиспитује симболички апарат тарантизма, идентификује, ослањајући се на најстарије изворе, природу стелиона и реконструише кључне тренутке његове представе као обмањујућег и опасног бића.

Кључне речи: тарантула, стелион, симболичне животиње

Еуџенио Имбријани